

Türklerden öñ Ýewropada gurlan iki yslam döwleti

Category: Kitapcy, Medisina, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 26 января, 2025

Türklerden öñ Ýewropada gurlan iki yslam döwleti TÜRKLERDEN ÖÑ ÝEWROPADA GURLAN IKI YSLAM DÖWLETİ

Musulmanlar Sisiliýada, 827-nji ýyl

Türkleriň Wenanyň alkyymyna baryp, Ýewropany iki gezek aldym-berdime salandygyny biz bilýaris.

Ýöne iň güýçli döwrüni türkler bilen başlanam bolsa,
Ýewropadaky musliman sferasy osmanlylar bilen başlanok.

Hatda Osmanlydan önki türkmen begliklerindenem öñ Ýewropada
iki uly yslam döwleti gurulypdy. Bular Andalus we Sisiliýa
yslam döwletleridi.

• **Andalus yslam döwleti**

Häzir Andalus ady Ispaniýada Andaluziýa görnüşinde dowam edýär. Sewilýa, Kadis Kordowa, Malaga ýaly şäherleriň yerleşen sebiti sekiz asyrlap muslimanlaryň häkimiyeti astynda yașady. Musliman Ispaniýasy manysynda ulanylýan Andalus sözünüň gelip

çykyşy hakda «Yslam ensiklopediýasynyň» degişli maddasynda Mehmet Özdemir şeýle maglumatlary berýär:

«Araplar tarapyndan Ispaniáya üçin ulanylýan we ýurtdan doly çykarylanlaryndan spň ispan diline Andalusiáya görnüşinde geçen öň diňe «Musulman Ispaniýasy» manysynda ulanylan Andalus (Endulus, Endelüs) sözünüň etimologiýasyny doly anyklamak başardanok. Häzir köplenç «Hispania» görnüşi birinji gezekki basybalyşlardan soň 716-njy ýylda (hijri 98-nji ýyl) basylan zikkede gabat gelýän adyň V asyrda Demirgazyk Afrika geçmezden öň on sekiz ýyllap Ispaniýanyň günortasynda galan wandallaryň (Wandalus) adyndan dörän bolmagynyň mümkünligi (Wandaluziáya, Wandallaryň ýurdy) çaklanýar».

Araplaryň sebite birinji gezek 711-nji ýylda Welid ibn Abdylmäligiň halyflyk eden döwründe Tanjanyň häkimi Taryk ibn Zyýadyň serkerdeliginde gelendigi mälim.

Andalus ady ýeke-täk döwleti aňladanam bolsa, aslynda sekiz yüz ýylyň dowamynda sebitde bäs döwlet gurulypdy. Bularyň arasynda Andalus emewileri (756-1031), Tawaýyful-Müluk döwri (1031-1090), Murabitler döwri (1090-1147), Muwahhidler (1147-1229), Grenada Beni Ahmer emirligi (1238-1492) dagy bardy.

Arap musulmanlary ilkinji gezek Ispaniýanyň kenarlaryna çykanda olara birinji bolup boýun egenler we ýörişlerde uly peýdalalaryny ýetirenler jöhitlerdi.

Westgotlaryň zulmunyň astynda ejir çekip ýaşan jöhit halky araplary şatlyk bilen garşylapdyr we olara gerekli goldawy beripdir.

• **Medeniýetiň we hoşniýetliliğiň imperiýasy**

Abbasylar Emewi imperiýasyny ýykandan soň Andalus garaşsyzlygyny yqlan etdi. Bu hem-ä yzy gutarmaýan syýasy oňsuksyzlyklaryň oduny tutasdyrdy, hemem taryhda deňi-taýy bolmadyk hoşniýetli, dost-doganlyga goldanýan medeniýetiň gurulmagyna sebäp boldy.

Musulmanlar, hristianlar, jöhitler (ýewreýler) bilelikde agzybir durmuşda ýasaýardylar we örän güýçli medeni alyş-

çalşygyny ýola goýupdylar.

Andalus yslam dünýäsinde öcmejek yz galdyran san-sajaksyz alymlary, akyldarlary ýetişdirýärdi, dillere dessan bolan kitaphanalary gurýardy.

kitapcy.ru

• **Andalusda ýetişen kabir tanymal şahslar**

Yslam sazyny täze sepgitlere çykaran we ud saz guralyna bäsiniň tary goşan Zirýab, türk dilinde «Kepderi gerdanlygy» diýilýän «Tawku'l-Hamâme fi'l Ülfeti we'l-Üllaf» eseriniň awtory Ibn Hazm, «Haý bin Ýakzan» eseriniň awtory Ibn Tufeýl, Anadolyda tasawwufyň öňbaşçysy Muhiddin Araby (Ibnül Araby), Günbatarda Aben Roşd diýip tanalýan Ibn Rüşt, Günbataryň ylmy akademiyalarynda «Maimonides» diýip okadylýan Ibn Meymune, yslam jemgyyetinde sosiologiýanyň düýbüni tutuwy Ibn Haldun Andalusyň ýetişdiren birnäçe beýik şahsyyetlerinden biridir.

Ibn Haldun dogduk ýurdy Andalusyň çäklerini şeýle kesgitläpdir:

«Ortaýer deňzi iki deňiziň birleşýän ýeri Tarifde başlayar. Tarifiň gündogarynda Ortaýer deňziniň kenarynea el-Jeziretül-Hadra, mundan soňam gezegi bilen Malaka, Menkib, Almirye bar. Bularyň yzky günbatar taraplarynda Şeriş, Leble şäherleri bar. Mundan soň Esteje, Kurtuba, Medile, Gîrnata, Jeýýan, Edebe, mundan soň Ýaş jülgesi, Basta bar. Bularyň aşak tarapynda Şentemiriye, okean tarapynda-günbatarda Şilb bar. Bu iki şäheriň gündogarynda Batluýus, Marde, Ýabre, Gafik, Betzjale şäherleri, bulardan soňam Ribah galasy, aşak tarapynda

günbatarda-okean tarapynda Uşbune we Baje derýasy, kenarynda Bajäniň gündogarynda Şenteriň şäheri ýerleşyär...

Gündogar bölegine gelende, bu ýurduň Ortaýer deñziniň kenarynda Almirýadan soň Kartajina, mundan soň Elefte, Daniýa, Walensiýa gelýär... Munuň gündogarynda Mürsiýe, mundan soň Şakr, mundan soň Tartuşa we bu yklymyň şu böleginiň ahyrynda Tarkuna bar. Tarkunanyň aşak tarapynda we onuň demirgazygynda Menjale topraklary we Weride ýerleşyär. Bular Şakura bitişikdir. Tuleýtula bolsa bularyň günbataryndadyr».

(Mukaddime)

• Inkvizisiýa we täze basybalyjylyklar

Ispanlar milli jebislik we täzeden bileleşmek üçin ünslerini Andalusy basyp almaga gönükdiripdiler.

Syýasy taýdan uly Emewi döwletiniň güýjüne baýrynyп gelen andaluslylar az wagtyň içinde bu güýçden mahrum bolupdylar. Afrikada muwahidler andaluslylara harby kömek ugradanam bolsa, musulmanlaryň içerki çekişmeleri Andalusyň ispanlaryň garşysynda güýcsüz galmagyna sebäp bolupdyr.

Hristianlaryň başlan basybalyjylykly hereketi 1492-nji ýylда Grenada Beni Ahmer emirliginiň ýykylmagy bilen şowuna bolupdyr.

Mekkari Grenadanyň iň soňky we gahrymanlarça goragyndaky şertleri şeýle suratlandyrýar:

«Gyş paslynyň gelmegi bilen aňzakly sowuklar we gazaply gar bilen bilen birlikde şäheriň daşaryk girip-çykyşy doly

kesildi. Şäherde iýer ýaly zatlar mazaly azaldy. Şonuň üçin bahalar gymmatlady, ýetde-gütdelik ýetjek derejesine ýetdi. Gabaw döwründe duşman galanyň daşyndaky her tarapy, her garyş ýeri basyp alyp, musulmanlara ekin ekip hasyp ýetişdirmäge mümkünçilik goýmandy. Gün geçdigisayý şertler ýaramazlaşýardy. Sol wagt 897-nji hijri ýylynyň başlarydy. Duşman musulmanlary aç-suwsuz goýup, uruşsyz boýun egdirme arzuwyndady. Halkyň köpüsi Büşßerat sebitine gaçypdy. Netijede sapar aýy gorende kynçyluk we ýeter-ýetmezçilik iñ soňky derejesine ýetipdi».

(*Ismail Yigit – «Syýasy, dini, medeni, sosial yslam taryhy: Andalus. «Gyrnata»-Beni Ahmer döwleti we Demirgazyk Afrika yslam döwletleri»*).

Bu çöküşlik Ispaniýanyň musulmanlary we jöhit halky üçin ezýetli we hupbatly geçjek günleriň başlanýandygyny aňladýardy.

Bir milliona golaý bigünä jöhit taryhyň gören iñ wagşy sudlarynda (inkwizisiýa) sud edilip sürgüne ýollandı, zyndana salyndy, dinini üýygetmäge mejbür edildi ýa-da ölüm jezasyna höküm edildi.

Jem sultan konflikti we Kıpr ekspansiýasy Osmanlynyň Ispaniýada bolup geçýän üýtgeşmelere üns bermegine päsgel berdi.

Osmanly syýasy taýdan goşulmaga ýagdaýy bolmasa-da, ol ýerde bolup geçýän dramatiki wakalara gulagyny dykyp oturmady.

Müñlerçe musliman we jöhit ispan zulmundan gaçyp Osmanly döwletine sygynypdy.

Osmanly welaýatyna sygynan jöhitlere we muslimanlara ýurdy taşlap gitmäge rugsat berilenem bolsa, 12 ýaşdan kiçi çagalaryny ýanlarynda alyp gitmäge rugsat berilmän, zor bilen hristianlaşdyrylypdyr.

Bu ýagdaý köp adamyň dil ujundan hristian bolan bolup (takiýe), Ispaniýada galmagyna sebäp boldy.

Morisko diýilen gizlin muslimanlar topary uzak wagtlap ömrünü dowam etdirenenem bolsa, wagtyň geçmegi bilen taryh arenasyndan çekiliplidiler.

Andaluslylaryň Ispaniýada başdan geçirilen zulumlary we ýeňlişleri dürlü «perýatnamalarda» biziň günlerimize çenli

geliп ýetipdir.

«Ah! Ўarymadada yslama göz degdi, bela-beterler ýagmyr bolup ýagdy. Şindi ol jana-jan Andalus şäherlerinde yslamyň ne namy bar, ne nyşany. Ylla hiç bolmadyk ýaly, ylla başdan bări ýok ýaly boldy.

Belensiýeden bir sorasana, Mursiýäniň haly niçik? Şatibäniň başyna gelenler nä? Jeýýana näme boldy? Topragyndan ylym-bilim burugsap duran Kurtuba. Akyldarlarynyň ady alyslarda ýaňlanan Kurtubamyza näme boldy?

Nirede Hymsyň ýalkymly, aýdyň bag-bakjalary, günüň şöhlesini täzeleyän baglary. Tükendimi lummurdap akýan şeker ýaly datly derýalarynyň suwy?

Andalus binasynyň binýadyn daşlary kül-uşak edilenden soň ýaşamagyň nä hajaty bar? Ynsan nämä höwes edip ýaşamaly?

Beýik Yslam ýaryndan aýrylan juwana döndi. Güýcli ýigit, sesi çykanok, gözünde gözýaş. Yslamdan boşalyp inkär tümlügi bilen dolan Andalus üçin uly yslam gan aglady, gije-gündiz ýas tutdy.

Metjitlerimiz buthana boldy, ýarymaýyň ýerine haç asyldy, nur ýüzli azanyň ýerine üznuksız zarňyldap duran jaňyň sesi, baýguşlaryň jakyrdsy...»

1492-nji ýylyň 4-nji awgustynda ilkinji jöhit topary Stambula gelende, türk we jöhit halkynyň arasynda çuňñur dostluk gatnaşygy döräpdi.

Andalus tragediýasyndan öñem Stambuldaky iudeýler esasanam Fatih Sultan Mämmet bilen ýakyn gatnaşyklary ýola goýupdylar. Häzir gündelik syýasy goh-galmagalyň täsiri gatnaşyklary dartgynlylaşdyrsa-da, jöhitler we türk halkynyň arasynda dostluk gatnaşyklarynyň köki ýüzlerce asyra uzaýar.

• **Sisiliýa yslam döwleti**

Italiýanyň Sisiliýa oblasty taryhda dört uly häkimiyetiň astynda ýaşady. Birinjisi b.e.öñki grek ýörişleridi.

Yzyndan karfagenlileriň guran koloniýalary, wizantiýa häkimleriniň jebir-jepaly häkimiyeti, ahyrsoñunda-da

musulmanlaryň gelmegi...

Musulmanlar Sisiliýa bilen eýýäm VII asyrda gyzyklanyp başlapdy, emma esasy maksat Italiýany basyp almak bolmandygy sebäpli bu ada IX asyra çenli doly manyda musulman agalygyna girmändi. Musulmanlar Sisiliýany Demirgazyk Afrika ýurtlaryna edilýän ýörişler üçin harby daýanç nokady hökmünde ulanýardylar we ada onçakly üns bermeýärdiler.

IX asyra gelinende bolsa, harby strategiýalary üýtgedip biljek möhüm üýtgeşme bolup geçdi.

Wizantiýa häkimi Ýewfimiý musulmanlary Sisiliýanyň içlerine çagyrmagydan soñ sebite gelip düşen yslam goşunu 827-nji ýylда Sisiliýany doly basyp aldy.

Aglabidleriň Tunisdäki emiri Ziýadat-Allahyň serkerdeligindäki 20 müň adamlyk musulman goşunu az wagtyň içinde Sisiliýany häkimiýeti astyna alyp, Rime tarap ýörişinem başyny başlady.

Tropeýa, Santa-Sewerina, Amanteýa ýaly Günorta Italiýanyň Kalabriýa oblastynyň şäherleri we posýoloklary biruçdan musulmanlaryň golastyna giripdir.

- **Watikandaky «Keramatly Pýotr» soboryndaky musulman alamatlary**

Keramatly Pýotr sobory – häzir köpimiziň teleýaýlymlarda görýän we Watikanda ýerleşen ajaýyp bina.

Elbetde, häzirki ajaýyp keşbini XVI asyrda ýaşan Mikelanjelo

borçly hem bolsa, taryhy binanyň gurluşy ondanam irki döwürlere uzaýar.

Rimiň alkymyndaky soboryň 846-njy ýylda «çagyrylmadyk myhmanlary» bardy. Sisiliýanyň köp ýerini eýelän muslimanlar başly-barat ýagdaýda Rimiň gala diwarlaryna çenli gidipdiler.

Watikan, Bari, Rim oblastlaryna gurnalan ýörişleriň düýp maksady Sisiliýanyň howpsuzlygyny gazanmakdy. Muslimanlar 827-nji ýylda eýelän Sisiliýa adasyny 1061-nji ýylda normandlaryň çozusyna çenli elde saklamagy başardy. Şol geçen döwrüň içinde ada aglabidleriň, fatimileriň, kelbileriň golastynda boldy.

Bu ýerde muslimanlaryň güýjünü gaçyran sebäp bolsa, ýerli halkdan has beter sebite gelen musliman häkimleriň az wagtyň içinde öz merkezi hökümetlerine baş galdyryp, topalaň turuzmagydy.

Bu ýagdaý has beterem fatimileriň döwründe köp gaýtalandy, gozgalaň turzan häkimi basyp ýatyrmak üçin ugradylan häkim gapma-garşylyklary basyp ýatyran badyna öz hökümdarlygyny yqlan edip, täze gozgalaňyň başyny başlaýardy.

Palermonyň paýtagt bolan musliman Sisiliýasybda 300-e golaý metjit gurlupdy. Edil Andalusda bolşy ýaly, Sisiliýada-da jöhitleriň we hristianlaryň ujypsyz salgytlardyr paçlar bilen azat durmuşda ýaşap bilmegi hökümete içerden düýpli gozgalaň ýa-da nägilelik turmagynyň öňüni alýardy.

Uzak wagtlap wizantiýaly häkimleriň diýdimzorlugyndan ýadan italýan hristianlary şeýle hoşniýetli hökümetden diýseň hoşaldy.

Muslimanlar Italiýany mazaly özgertdi. Mysal üçin pyrtykal baglaryny ýetişdirmekleri, Eýrandan gawun getirip ekmekleri ýaly gündelik işler bilen birlikde ylmy ugurda-da möhüm üýtgeşmeleri girizdiler. Grek medeniýete ýakyn deltada yerleşen Sisiliýa muslimanlarynyň ylmy tejribesi grekleriň antiki pähim-paýhasynyň utgaşygyny emele getirdi.

Bu üýtgeşmelere ýakyndan shaýatlyk eden italýanlaryň intellektual aňynda rewolýusion öwrülişik emele gelipdi. Ebu Abdylla el-Karani, Ebu Said ibn Ybraýym, Ebu Bekir es-Sikilli, Ibn Abi Usaýbiýa, meşhur pelsepe daşyny gözleýji Ibn el-Muaddib Sisiliýanyň ýetişdirenen saýlama alymlaryndandy.

Şeýle-de «Dünýäni gezmäge höwesegiň keýpihon syýahaty» eseri bilen tanalýan syýahatçy alym el-Idris hem Sisiliýada ýetişen ajaýyp alymlaryň biridi.

Bu alymlar andalusly alymlardan tapawutlylykda geometriýada, matematikada, medisina ylymlarynda öñe saýlanýardylar. Gürrünsiz, bularyň aňyrsyndaky düýp sebäplerden birem Platon we Sokrat ýaly gadymy grek alymlarynyň watanyна goňşy bolup ýaşamagyňam ýiti täsirleri bardy.

Italiýada musulman ilaty garalap görkezýän kartina
• **Sisiliýanyň elden gitmegi**

Hiç bir düýş baky dowam etmeýär, başlangyjy bolan her bir zadyň soňy-da bar. Andalusyň kiçijik hemrasy ýaly şugla saçan ajaýyp Sisiliýa döwleti-de indi öñki haýbatly döwürlerindäkisi ýaly däldi. Musulmanlaryň öz aralaryndaky agzalalygy, oňsuksyzlygy geleňsizligi Sisiliýa hem ýolukdy. Angliýa çenli uzaýan ümmülmez territoriýada basybalyjylykly hereketlere başlan normandlar 1061-nji ýıldan başlap, Sisiliýadaky musulman döwleti-de basyp almaga girişdi we 1091-nji ýlda adany doly eýeledi.

Musulmanlar üçin taryhyň eden öwrümine seretseňizläň, normandlaryň bular ýaly arkaýyn basyp almaklarynyň sebäbi-de Palermonyň emiri Ibn at-Timnahyň beýleki emirleri ýeňmek üçin

olary ýarymada çagyrmagy boldy. Şeýle-de bolsa, Italiýadaky musulman ýasaýşy doly tamamlanmandy, ol diňe Fatih Sultan Mämmede çenli üç-dört asyrlyk arakesmä çykypdy...

Häzir Andalus bilen baglanyşykly sanardan köp ylmy işleriň ýazylandygyna garamazdan, gynansak-da, Sisiliýa yslam döwleti hakyndaky çeşmelerimiz çäkli.

Şonuň üçinem bu boýunça täze ylmy işleriň ýazylmagyna sebäp bolar umydy bilen şu iki güýçli medeniýeti ýatlap geçmegi peýdaly hasapladyk.

Fatih Sultan Mämmediň Italiýa eden ýörişleriniň birem şu iki döwleti täzeden janlandyrmakdy: emma wakalaryň ugry başga-başa ugurlara gönügipdi.

Mehmet MAZLUM ÇELIK.

@MMazlumcel
celikmehmedmazlum@gmail.com

Çarşenbe, 24.01.2024 ý. Taryhy makalalar